УДК 343.121.5:343.224.1

Т. О. Гончар, ст. викл.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра кримінального права, кримінального процесу і криміналістики,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ПИТАННЯ ОСУДНОСТІ ТА НЕОСУДНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Аналізуючи чинне кримінальне законодавство України та Російської Федерації, точки зору вчених-юристів щодо *осудності та неосудності неповнолітніх*, автор формулює своє бачення основних напрямків вирішення цієї проблеми.

Ключові слова: Кримінальний кодекс, осудність, обмежена осудність, неосудність, неповнолітні, відставання у психічному розвитку, комплексна судово-психіатрична експертиза.

У процесі розвитку вітчизняне кримінальне законодавство ніколи не встановлювало особливих критеріїв осудності неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння, а завжди зважало на те, що неповнолітні (як і повнолітні) можуть бути визнані неосудними *лише у разі наявності психічних захворювань*, при яких вони втратили здатність усвідомлювати свої дії або керувати своїми вчинками.

У чинному Кримінальному кодексі України не представлено також положення щодо особливостей юридичної оцінки суспільно небезпечного діяння неповнолітнього, який під час його вчинення внаслідок відставання у психічному розвитку досяг віку кримінальної відповідальності лише формально, тобто досяг хронологічного (паспортного) віку. Правда, у ч. 1 ст. 19 Кримінального кодексу (далі КК) України *вперше сформульовано поняття осудності*, а у ч. 1ст. 20 КК України *вперше подано поняття обмеженої осудності* [1, 7]. Тому настала потреба передбачити у чинному Кримінальному кодексі України норму про невідповідальність неповнолітніх із відставанням у психічному розвитку, які вчинили суспільно небезпечне діяння, передбачене Кримінальним кодексом України. Хочемо розглянути цю проблему докладніше, врахувавши й (хоч коротко) *історію питання*.

На відміну від чинного Кримінального кодексу України, у ч. 3 ст. 20 КК Російської Федерації передбачено, що неповнолітній, який досяг віку кримінальної відповідальності, але внаслідок відставання у психічному розвитку (яке не пов'язане з психічним розладом) під час вчинення суспільно небезпечного діяння не був здатний повною мірою усвідомлювати свої дії/бездіяльність або керувати ними, не підлягає кримінальній відповідальності [2,48]. Тобто, у цій статті передбачається обставина, наявність якої виключає кримінальну відповідальність та покарання неповнолітніх: вони не можуть визнаватися суб'єктом злочину. Цей стан, на думку В. Г Павлова, може бути обумовлений: 1) загальним недорозвитком усього організму неповнолітньої особи, зокрема психічної діяльності; 2) органічними ушкодженнями центральної нервової системи; 3) соціальною та педагогічною занедбаністю; 4) психічними аномаліями тощо [3,81].

Закріпленню висловлених положень у чинному Кримінальному кодексі Російської Федерації передувало дослідження цих питань у доктрині кримінального права. У літературі висловлювалися різні точки зору щодо

© Т. О. Гончар, 2003

характеристики стану неповнолітнього, який внаслідок відставання у психічному розвитку не був здатний усвідомлювати свої дії та керуватися ними. Наприклад, Г. М. Мінковський вважає, що неповнолітній, який досяг 16-(14) років, але відстає у своєму розвитку, не може бути визнаний у деяких випадках як осудний за вчинене ним суспільно небезпечне діяння [4,80-82]. Але ця позиція не зустріла одностайної підтримки з боку вчених-психіатрів та юристів. Більше того, вона була піддана критиці, тому що Г. М. Мінковський необґрунтовано розширив поняття неосудності та ототожнював її з розумовою відсталістю неповнолітнього, яка не була обумовлена психічним захворюванням. Зокрема, А. І. Чернишов вважає, нібито медичний критерій неосудності виявляється в тому, що особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, страждала психічним розладом, і саме вона виключає можливість усвідомлювати свої дії або керувати ними під час вчинення суспільно небезпечного діяння. Справа в тому, що розумова відсталість не завжди пов'язана з душевним захворюванням, а виникає й іноді внаслідок педагогічної, соціальної занедбаності, у зв'язку з якою підліток у неблагонадійних умовах життя та виховання не отримав належного розумового розвитку, хоча його інтелект і не був порушений якоюсь психічною хворобою. Щодо хворобливого стану психіки, який пов'язаний з психічним розладом, то він може покращуватися у разі лікування, але не завжди повністю. Тому А. І. Чернишов пропонує передбачити у кримінальному законі норму про *безвідповідальність розумово відсталих неповнолітніх, які не страждають психічним захворюванням* [5,113-114]. Аналогічної точки зору дотримувалися автори Основ кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік 1991 р., де містилася новела про відставання у психічному розвитку як обставина, що виключала кримінальну відповідальність неповнолітніх, не здатних повною мірою усвідомлювати свої дії / бездіяльність та керувати ними [6].

Норма у редакції Основ Союзу РСР призвела б до плутанини у термінології, бо нездатність повною мірою усвідомлювати свої дії та керувати ними під час вчинення злочину є формулою обмеженої осудності (ст. 20 КК України). Думаємо, що саме у зв'язку з цим виникла потреба передбачити в чинному Кримінальному кодексі України *самостійну норму* (щоб не виникало суперечливої термінології), яка б передбачала невідповідальність неповнолітніх, які під час вчинення суспільно небезпечного діяння за своїм психічним розвитком не досягли віку кримінальної відповідальності. Дійсно, подібна спроба була зроблена російським законодавцем, але не всі вчені вважають її вдалою. Ми теж приєднуємося до цієї позиції.

Слід погодитися з тими російськими юристами, психіатрами та психологами, які вказують *на неузгодженість* ч. 3 ст. 20 КК *з нормами про неосудність та обмежену осудність*. Так, І. А. Кудрявцев та М. В. Морозов справедливо вказують, що формула обмеженої осудності повністю збігається із інтелектуальним та вольовим критеріями психічного стану неповнолітнього, передбаченого ч. 3 ст. 20 КК РФ [7,29]. Тобто, недиференційований підхід російського законодавця до різних психічних станів тягне за собою правову суперечливість.

Закріплення у Кримінальному кодексі РФ ч. 3 ст. 20 сприяло тому, що в юридичній літературі Росії висловлювалися різні точки зору якраз про термінологічні характеристики стану психіки неповнолітнього з ознаками відставання у психічному розвитку, яке не пов'язане із психічним розладом. Б. В. Волженкін, А. А. Гравіна, О. Д. Ситковська та ін. вважають, що у ч. 3 ст. 20 КК Російської Федерації мова йде про *вікову неосудність* [8, 187]; Г. В. Назаренко вважає, що слід говорити про *вікову незрілість* [9,16]. Висловлені думки не виражають зміст норми, яка виключає відповідальність неповнолітніх із відставанням у психічному розвитку. Більше того, ми вважаємо, що назва статті 20 КК РФ ("Вік, з якого настає кримінальна відповідальність") не відповідає змісту

ч. 3 ст. 20, у якій передбачаються підстави невідповідальності неповнолітніх *внаслідок відставання у психічному розвитку, яке не пов'язане з психічним розладом*.

При детальнішому аналізі представлених точок зору, як бачимо, впадає в око термінологічна неузгодженість і виникає питання: ***який*** *психічний стан слід вважати підставою для визнання неповнолітнього* (що вчинив суспільно небезпечне діяння) *невідповідальним*: розумову відсталість чи відставання у психічному розвитку?

У медичній літературі загальновизнано, що термін *розумова відсталість* є синонімом термінів *олігофренія і слабоумство* [10;205]. У кримінальному законі України слабоумство є одним з медичних критеріїв неосудності (ч. 2 ст. 19 КК України), а саме, два її ступеня: ідіотія та імбецильність. Термін *розумова відсталість*, на нашу думку, є невдалий, тому що його медичний критерій збігається з медичним критерієм неосудності.

У літературі зустрічаються різні терміни, щодо характеристики стану здоров'я дітей, які відстають в навчанні у масовій школі та у деяких випадках здатні до антисоціальної поведінки: *відхилення у розвитку*, *аномалія розвитку*, *відставання у психічному розвитку*, але у дефектології, психології та медицині частіше йдеться про *затримку психічного розвитку* (далі ЗПР) [11; 123]. Терміни *відставання у психічному розвитку* і *затримка психічного розвитку*, на думку В. Г. Павлова, є синонімами, хоча кожний з них може мати своє забарвлення. Серед зазначених термінів, з нашої точки зору, більш широким є термін *відставання у психічному розвитку*, який найчастіше є наслідком ЗПР та олігофренії у ступені дебільності. За даними психологічних досліджень, так звані важкі підлітки із ЗПР навіть у 16-17 років не досягають необхідного рівня розвитку [12,106]. Експертна практика свідчить про те, що неповнолітній, який страждає олігофренією у ступені дебільності та вчинив суспільно небезпечне діяння, передбачене Кримінальним законом України, ніколи не досягне рівня норми при 14-річному віці і не може бути притягнений до кримінальної відповідальності. Тому *найбільш вдалим* для характеристики психічного стану зазначеної категорії неповнолітніх, на нашу думку, *є термін відставання у психічному розвитку*. Які ж причини виникнення ЗПР і олігофренії у ступені дебільності?

У літературі висловлені різні точки зору стосовно обставин, які обумовлюють психічне відставання (ЗПР). Психологи до таких обставин відносять: 1) соціально-педагогічну занедбаність, під якою розуміються: неправильні форми виховання у сім'ї та у навчальних закладах [13, 133]; 2) сенсорні дефекти — слабкий зір, часткова глухота та інші фізичні недоліки, які перешкоджають нормальному розвитку [14,115]. Дослідження, які були проведені дефектологами (Т. А. Власова, К. С. Лебединська, В. І. Лубовський, Н. А. Нікашина) — вони займалися проблемою подолання затримки психічного розвитку у неповнолітніх ще у початку 70-х років XX сторіччя — вважають, що стійкі форми затримки психічного розвитку, як правило, пов'язані з органічними ушкодженням центральної нервової системи. Саме цим вони відрізняються від олігофренії, при якій превалюють не ушкодження, а недорозвиток мозкових структур. Клінічна картина неповнолітніх з олігофренією з одного боку характеризується тотальністю недорозвитку усіх психічних функцій, а з другого — *ієрархічністю їх неостаточності* у вигляді найбільшого *порушення вищих форм пізнавальних процесів* — здатністю до абстрагування, узагальнення. Для дітей із ЗПР, незалежно від причин її виникнення, характерна наявність: недорозвитку емоційно-вольової сфери, яка проявляється у незрілості поведінки таких дітей; недостатність організованості та *критичності*; несформованість навичок інтелектуальної діяльності; недостатність знань про оточуючий світ та обмеженість мовленнєвого розвитку тощо. У неповнолітніх, які страждають затримкою психічного, розвитку спостерігається парціальне ушкодження ряду

компонентів інтелектуальної діяльності (пам'яті, уваги, темпу переключення психічних процесів), тобто можливість надання допомоги таким дітям вища, ніж при олігофренії. Ця група дефектологів не ототожнює затримку психічного розвитку із соціальною та педагогічною занедбаністю, тому що два останніх стани не характеризуються клінічною симптоматикою, а є наслідком неуважного ставлення до цієї категорії неповнолітніх з боку батьків, школи, суспільства в цілому [15,10]. *З точки зору кримінального права важливо встановити здатність неповнолітнього (під час вчинення суспільно небезпечного діяння) критично ставитися до соціально значущої поведінки, тобто здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними.*

Проаналізувавши наведені точки зору, пропонуємо у Розділі IV Загальної частини Кримінального кодексу України ("Суб'єкт злочину") *передбачити самостійну норму — ст. 22-1 із назвою "Особи, які не підлягають кримінальній відповідальності",* у наступній редакції: **"Не підлягають кримінальній відповідальності неповнолітні, які досягли віку кримінальної відповідальності, передбаченого ст. 22 КК України, але внаслідок відставання у психічному розвитку під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого Кримінальним кодексом України, не були здатні критично ставитися до вчиненого діяння. Такі неповнолітні можуть бути направлені судом до центрів медико-соціальної реабілітації"**. Наявність у неповнолітнього, який досяг віку кримінальної відповідальності, відставання у психічному розвитку означає, що він за рівнем свого загального психічного розвитку не досягає хронологічного віку незалежно від стану, який обумовив це відставання (ЗПР, олігофренія у ступені дебільності та ін.). Щоб констатувати у неповнолітнього відставання у психічному розвитку, потрібні спеціальні знання, тому очевидною є *необхідність призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи* при встановленні психічного стану неповнолітнього.

Закріплення у кримінальному законі України вказаної норми потягне за собою *внесення наступних змін та доповнень у Кримінально-процесуальному кодексі України* (далі КПК): 1) необхідність призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи *у кожному випадку* вчинення суспільно небезпечного діяння неповнолітнім можливо було б передбачити у ст. 76 "Обов'язкове призначення експертизи"; 2) наявність у неповнолітнього під час вчинення суспільно небезпечного діяння відставання у психічному розвитку внаслідок якого він не міг критично ставитися до вчиненого діяння передбачити у ст. 6 як обставини, що виключає провадження в кримінальній справі".

Внесення запропонованих змін у кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство України, на нашу думку, буде сприяти дотриманню та захисту прав і свобод неповнолітніх, які досягли віку кримінальної відповідальності і вчинили суспільно небезпечне діяння, передбачене Кримінальним кодексом України. За наявністю відставання у психічному розвитку вони не підлягають кримінальній відповідальності, а потребують лікування.

Література

1. Кримінальний кодекс України. Офіційне видання. — К. 2001. — 143 с.

2. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации /Ответственный редактор — Председатель Верховного Суда Российской Федерации В. М. Лебедев. — М., 2001. — 735 с.

3. Павлов. В. Г. Субъект преступления и уголовная ответственность. — СПб., 2000. — 135 с.

4. Миньковский Г. М. Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних. — М., 1959. — 214 с.

5. Чернышов. А. И. Вопросы вменяемости и невменяемости несовершеннолетних. Актуальные проблемы государства и права. Изд. Томского университета. 1972. Т. 228.

6. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик. — 1991// Известия. 1991. 20 июня. — 4 с.

7. Кудрявцев. И. А.,Морозов М. В. Ответственность несовершеннолетних: некоторые парадоксы нового Уголовного кодекса //Российская юстиция. — 1997. — № 8. С. 28.

8. Уголовный кодекс Российской Федерации (с комментарием Б. В. Волженкина). СПб., 1996. — 530 с.

9. Назаренко Г. В. Уголовно-релевантные психические состояния лиц, совершивших преступления и общественно опасные деяния. — М., 1989. — 237с.

10. Кирпиченко А. А., Гурленя А. М., Пашков А. А. Нервные и психические болезни. — Минск. 1997. — 254 с.

11. Психодиагностика и коррекция детей с нарушениями и откланениями развития. — СПб. 2001. — 256 с.

12. Лебединская К. С., Райская М. М., Грибанова Г. В. Подростки с нарушениями в аффективной сфере. — М., 1988. — 160 с.

13. Сафуанов Ф. С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе: Научно-практическое пособие. — М., 1998. — 220 с.

14. Кудрявцев И. А., Дорофеева Е. С. Психологический возраст: Методические проблемы и судебно-експертная практика //Психологический журнал. — 1998. — № 6.

15. Задержка психического развития детей и пути ее преодоления. Обзорная информация. Выпуск XIII. — М., 1976. — 33 с.

Т. А. Гончар

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики,
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ВОПРОСЫ ВМЕНЯЕМОСТИ И НЕВМЕНЯЕМОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

РЕЗЮМЕ

В статье сформулированы законодательные предложения в уголовное, уголовно-процессуальное законодательство Украины. Реализация указанных предложений, на наш взгляд, будет способствовать соблюдению законных прав и свобод несовершеннолетних, которые достигли возраста уголовной ответственности, предусмотренного ст. 22 Уголовного кодекса Украины, но вследствие отставания в психическом развитии во время совершения общественно опасного деяния, не были способны критично относиться к совершенному деянию.

Ключевые слова: Уголовный кодекс, вменяемость, ограниченная вменяемость, невменяемость, отставание в психическом развитии, комплексная психолого-психиатрическая экспертиза.